

2. Historisk-komparativ språkforskning og genetisk språkslektskap

Eit språk lever berre så lenge det finst menneske som snakkar det. Fordi folk ikkje lever evig, må språket "skapast på nytt" for kvar ny generasjon. Denne banale kjensgjerninga er truleg den eigentlege årsaka til at alle språk endrar seg gjennom tida. Jamvel om mennesket har heilt spesielle anlegg for å lære språk, blir aldri språket hos ein ny generasjon heilt det same som hos den førre generasjonen. Det er desse endringane, som dei eldre gjerne vil rekne som feil, som er studieobjektet for den historiske språkvitskapen.

Dei fleste av desse "feila" blir knapt registrerte i det heile, medan somme får svært mykje merkemd. Her er to aktuelle døme på begge slags endringar frå moderne norsk – begge gjeld dessutan endringar i konsonantsystemet: Når det i (relativt) tradisjonelt bergensk heiter t.d. [ʃje:] (=skje), så vil dette fonemisk bli tolka som /sje:/ i det tradisjonelle målet, trass i at s-lyden her fonetisk ikkje er den same som i t.d. [se:] (=sjå). Men ettersom [s] aldri kan stå føre /j/ og [ʃ] berre førekjem i denne stillinga i bergensk, representerer altså uttaleformene [ʃje:] og [se:] ei slags dobbeltmarkering av opposisjonen mellom orda *skje* og *se*: Anten kan ein klare seg med skilnaden mellom /sj/ og /s/, eller også kan ein gi avkall på /j/ etter [ʃ]. I praksis er det altså då det siste som skjer; unge bergensarar seier /ʃe:/ og /se:/. Dermed har det skjedd ei forandring i fonemsystemet i dette talemålet, ein *innovasjon* (= fornying, forandring). Innovasjonen består altså i dette tilfellet av at allofonen [ʃ] blir *fonemisert* fordi /j/ fell bort i stillinga etter [ʃ]. Dermed har bergensmålet fått eit nytt fonem, /ʃ/.

I dei siste tiåra ser vi derimot også tendensar svært mange stader til at fonema /ʃ/ og /ç/ fell saman, t.d.: /ʃek/ (=sjekk) : /çek/ (=kjekk) → /ʃek, çek/ (dvs. at begge orda blir uttala likt; som regel er samanfallsproduktet likt den tradisjonelle uttalen av *sjekk*, men på Vestlandet hender det også at kj-lyden "vinn"; jf. Papazian 1994:64-66).

Ved fonemisering *aukar* altså talet på ulike fonem, ved fonemsamanfall er det omvendt. Men det finst også tilfelle der uttalen forandrar seg merkbart utan at fonemtalet blir endra. Det skjer t.d. når apikal *r* (rulle-*r*) blir avløyst av dorsal *r* (skarre-*r*), slik det skjer mange stader på Vestlandet i vår tid. Desse to *r*-lydane er ikkje ulike fonem, berre to ulike måtar å realisere det same fonemet på, [r] og [R], som vi då kan skrive fonemisk som /r/.

2. Historisk-komparativ språkforskning og genetisk språkslektskap

Folk har vel alltid hatt tankar om at språk forandrar seg gjennom tida, men før slutten av 1700-talet var nok desse tankane i beste fall svært uklare, og for det meste nokså feilaktige. Av religiøse grunnar var den vanlege førestillinga i Vest-Europa at hebraisk var "urspråket", ettersom Det gamle testamentet var skriva på hebraisk, og dermed måtte Adam og Eva ha snakka hebraisk. Ut frå det vi no veit, er det heller opplagt at det ikkje kunne bli noko særleg fornuftig språkhistorie med eit slikt utgangspunkt.

Men på slutten av 1700-talet skjedde det eit gjennombrøt for den historiske språkvitskapen, og i grunnen for europeisk språkvitskap i det heile. Og dersom eit bestemt år skal nemnast som det store vendepunktet, må det vere 1786, og den avgjerande hendinga skjedde så langt unna som i India. I 1786 heldt nemleg den britiske orientlisten William Jones eit føredrag i The Royal Asiatic Society i Calcutta, der han sette fram ein teori om at språk som sanskrit, gresk og latin har "sprung from some common source, which, perhaps, no longer exists." (Robins 1967:134). Denne teorien syntte seg snart å vere svært fruktbar.

Dermed var det innvarsla ein ny tidsalder i språkforskinga. Forskarar som dei tyske brørne Jacob og Wilhelm Grimm, dansken Rasmus Rask og mange andre kasta seg over studiet av eldre og nyare språk, og etter kvart såg ein konturne av det vi i dag kallar den indoeuropeiske språkfamilien, som skjematisk og ein god del forenkla kan framstillast t.d. slik:²

² Skjemaet skal altså lesast frå venstre mot høgre, slik at den eldste språkforma ("urindoeuropeisk") står lengst til venstre og moderne (=nolevande) språk lengst til høgre. Språk som er utdøyde (dvs. som ingen snakkar lenger), er merkte med †. (Eldre former av nolevande språk er derimot ikkje markerte på denne måten; latin er altså "levande", ettersom "dotterspråka" framleis blir snakka. Når det står ... etter ei gruppe, betyr det at det finst fleire språk i gruppa enn dei som er oppførte. Skjemaet kan lesast delvis geografisk slik at ovanfrå–nedetter ≈ frå aust mot vest (tokarisk blei snakka i Turkestan, hettittisk i Vesleasia).

2. Historisk-komparativ språkforskning og genetisk språkslektskap

UR-
INDO-
EURO-
PEISK

† tokarisk		
indoiransk	indisk	hindi/urdu punjabi...
	iransk	kurdisk persisk
armensk		armensk
† hettittisk		
slavisk	austslavisk	russisk ukrainsk...
	vestslavisk	polisk tsekkisk...
	sørslavisk	bulgarsk serbisk slovensk...
baltisk		litauisk latvisk
gresk		gresk
albansk		albansk
italisk	† oskisk † umbrisk † faliskisk	
	latin (→ romansk)	rumensk italiensk fransk spansk portugisisk...
germansk	austgermansk	† gotisk
	nordgermansk (nordisk)	austnordisk (svensk, dansk) vestnordisk (norsk, færøysk, islandsk)
	vestgermansk	tysk nederlandsk afrikaans frisisk engelsk
keltisk		walisisk irsk...

2. Historisk-komparativ språkforskning og genetisk språkslektskap

Den store oppdaginga som desse forskarane gjorde, var at det vi kallar språkforandring eller språkutvikling, følgjer visse *reglar*, som det går an å finne ut i ettertid. Dermed blei ein kvitt det tilfeldige og spekulative som til då hadde prega tenkinga omkring språkslektskap.

Etter at den historisk-komparative metoden var etablert, kunne ein dermed langt på veg objektivt fastslå om to språk ein gong i ei fjern eller nær fortid hadde utvikla seg frå eitt sams utgangspunkt, eit "urspråk". Der dette er tilfellet, seier ein med ein metafor frå arvelæra at språka er *genetisk* beslekta.³ Spesielt når det gjeld lyd læra – fonologien – fann ein etter kvart ut at det kunne stillast opp såkalla *lydlover*, som verkar meir eller mindre blindt.

Den retninga som mest konsekvent gjekk inn for læra om dei unntakslause lydlovene, var den såkalla *junggrammatiske* skolen, som særleg stod sterkt i Tyskland på slutten av 1800-talet.⁴

Eit døme på ei slik lydlov som vi skal sjå nærmare på i kap. 3.1, er den såkalla *germanske lydfor skyvinga*.

I seinare tid har mange kritisert læra om dei unntakslause lydlovene, som dei meiner representerer eit altfor mekanisk og deterministisk syn på språket. Det er også lett å finne døme på utviklingar i dei fleste språk som i alle fall tilsynelatande strir mot lydlovene. Dette var også junggrammatikarane klar over, og i slike tilfelle var standardsvaret deira gjerne eitt av to: analogi eller lån. Eit par døme kan syne korleis slike resonnement verkar:

Analogi:

Den normale utviklinga i moderne norsk av kort norr. /a/ føre kort (enkel) konsonant er lang /a:/; t.d. substantiva /bar/, /far/, /svar/ → /ba:r/, /fa:r/, /sva:r/. Denne utviklinga gjeld derimot ikkje i pret. /bar/ → /bæ:rte/. Her er det såkalla analogi frå (meir) lydrette former som /læ:rte/ som har verka inn; jf. proporsjonen *lære : lærte = bære : x*.

Som kjent er forma *bærte* ikkje tillaten i dei norske skriftmåla, men det finst mange andre tilsvarande analogiske preteritumsformer som *er* godkjende; t.d. *las* → *leste* (bm.); *grov* eller *gravde* (bm.); *het* el. *heitte* (nyn.) el. *hette* (bm.).

³ Det er viktig å vere klar over at ordet *genetisk* brukt om språk i prinsippet ikkje har det aller minste å gjere med biologi. Når somme likevel snakkar om t.d. *nordisk* eller *germansk* rase, så kjem det av at desse språka tradisjonelt har blitt snakka av folk med eit visst rasepreg. Men norsk er sjølv sagt ikkje mindre "nordisk" fordi om det blir snakka av ein person av ein heilt annan rase, dersom vedkommande veks opp i eit norskpråkleg miljø.

⁴ Namnet *Junggrammatiker* (= "unggrammatikarar") fekk dei fordi dei opponerte mot den eldre generasjonen av historiske lingvistar i samtida.

Lån:

I ein del norske talemål bruker ein ordet *daud* om livlause dyr, men forma *død* om menneske. Språkhistorisk sett svarar begge desse orda til norr. *dauðr*, og på norrønt brukte ein også same forma om alle slags livlause vesen. Grunnen til at vi her har fått to ulike former, er den at *daud* (med "stum" *d* – bortsett frå i sunnmørsk) er utvikla i talemålet frå norrønt, mens *død* (med eller utan /d/) er "lånt" frå det norsk-danske skriftmålet. At dette må vere slik, ser vi t.d. ved å jamføre med ordet *sau*, som blir skriva "ortofont"⁵ etter den (vanlegaste) moderne uttalen – her har som kjent dansk eit heilt anna ord (*får*), som aldri har blitt talemål i Norge (bortsett frå i samansetningar som *fåresteik* osv.). I ordet *sau* har vi derfor berre den forma som er "lydrett" frå norrønt, ettersom ein ikke kan låne ei dansk form av eit ord som ikkje eksisterer på dansk.

Forma *daud* kan vi dermed frå norsk synsstad kalle for eit *arveord*, medan *død* frå same synsstad er eit *lånord*. Begge desse orda går attende på den same urnordiske forma, **dauðaR*, som i sin tur går attende på urgermansk **dauðaz*, som også er opphavet til tysk *tot* og engelsk *dead*. Forma *død* er altså lånt frå eit nærskylt språk, medan f.eks. *kajakk* og *alkohol* er lånte frå ikkje-indoeuropeiske språk (eskimoisk og arabisk). Lån kan altså skje frå kva språk som helst – frå grannedialekten eller frå eit heilt framandt språk.⁶

Alle ord som ikke er arveord i genetisk forstand, skal vi heretter stort sett kalle *importord*. Føremønen med dette utradisjonelle ordet er at ein då slepp å ta stilling til om eit ord som ikkje er arveord, skal kallast *lånord* eller *framandord*, ettersom dette skiljet kan vere ganske problematisk i praksis (jf. Sandøy 1997:12f).

Trass i all kritikk av *nemninga* "lydlov" må det likevel vere rett å seie at i alle fall *fenomenet* er allment godkjent av alle lingvistiske skolar i dag. Ei lydlov er nemleg ikkje – og var aldri meint å vere – det same som ei naturlov – dvs. ein regel som gjeld *unntakslaust* til alle tider og på alle stader. Men ei lydlov er heller ikkje det same som t.d. den norske grunnlova eller arbeidsmiljølova – det er ingen som *vedtek* eller *opphevar* lydlover.

⁵ *Ortofoni* vil seie å skriva etter uttalen så langt som råd (dvs. utan å bruke spesielle lydskrifteikn).

⁶ Ein kan også låne frå ei eldre form av det same målet. I nynorsk har vi t.d. ordformene *soge* og *saga*, som begge går attende på norr. *saga*, oblik form *sǫgu*, men *soge* er arveord, medan *saga* er eit relativt ferskt lån frå norrønt. Tilsvarende forhold har vi i mange namn. Norr. *þorleifr* er t.d. opphav både til nedervde dialektformer som *Telleiv*, *Todleiv*, *Taddei* osv. og til forma *Torleif*, som er basert på norrøn skriftform (med *f* for [v]; jf. uttalen med [f], som også finst i andre namn som *Alf*, *Ulf*, *Olaf* osv.).

2. Historisk-komparativ språkforskning og genetisk språkslektskap

Om ein skal jamføre med noko anna, så liknar kanskje lydlover mest på det ein kallar sedvanerett – den er det heller ingen som kjenner opphavet til, og den kan også endre seg over tid, men så lenge han gjeld, er han ofte like fast som dei føresegnene som står i lovboka.

Ei lydlov er altså ei konstatering av det som *regelbunde* skjer i eit *visst* språk til ei *viss* tid.⁷ Dersom ein ikkje godtek omgrepet lydlov i denne tydinga, fell i grunnen heile grunnlaget for den historisk-komparative lingvistikken bort, og dét ville i alle fall ikkje vere noko framsteg for vitskapen.

⁷ Jf. Dyvik 1984:8: "En lydlov er altså en sammenfattende formel som beskriver en regelmessighet i et bestemt språks utvikling på et bestemt tidspunkt. Definert på denne måten kan begrepet 'lydlov' vanskelig forkastes; det gjenstår eventuelt bare å diskutere om betegnelsen "lov" er heldig valgt."